

НАУЧНО ДРУШТВО ЗА НЕГОВАЊЕ
И ПРОУЧАВАЊЕ СРПСКОГ ЈЕЗИКА
БЕОГРАД

СТУДИЈЕ СРПСКЕ И СЛОВЕНСКЕ
Серија I, год. XXI

КАТЕДРЕ ЗА СРПСКИ ЈЕЗИК

ФИЛОЛОШКИ ФАКУЛТЕТ
БЕОГРАД

ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ
НИКШИЋ

ФИЛОЛОШКИ ФАКУЛТЕТ
БАЊА ЛУКА

ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ
ИСТОЧНО САРАЈЕВО

ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ
НОВИ САД

ФИЛОЛОШКО-УМЕТНИЧКИ ФАКУЛТЕТ
КРАГУЈЕВАЦ

ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ
НИШ

СРПСКИ ЈЕЗИК

XXI

Београд, 2016.

НАУЧНО ДРУШТВО ЗА НЕГОВАЊЕ И ПРОУЧАВАЊЕ СРПСКОГ ЈЕЗИКА – БЕОГРАД

СТУДИЈЕ СРПСКЕ И СЛОВЕНСКЕ

КАТЕДРЕ ЗА СРПСКИ ЈЕЗИК

ФИЛОЛОШКИ ФАКУЛТЕТ
БЕОГРАД

ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ
НИКШИЋ

ФИЛОЛОШКИ ФАКУЛТЕТ
БАЊА ЛУКА

ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ
ИСТОЧНО САРАЈЕВО

ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ
НОВИ САД

ФИЛОЛОШКО-УМЕТНИЧКИ ФАКУЛТЕТ
КРАГУЈЕВАЦ

ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ
НИШ

СРПСКИ ЈЕЗИК ХХІ

2016.

УРЕЂИВАЧКИ ОДБОР

проф. др Милорад Дешић (Београд), проф. др Милан Драгичевић (Бања Лука),
проф. др Ценка Иванова (Велико Търново),
проф. др Милош Ковачевић (Крагујевац), prof. dr Pavel Křejič (Врно),
проф. др Радмило Маројевић (Београд), проф. др Валерий Михайлович Мокиенко
(Санкт-Петербург), проф. др Мирослав Николић (Београд), проф. др Бранислав Остојић (Никшић),
prof. dr Mihai Radan (Тимишоара), проф. др Радоје Симић, председник Одбора (Београд),
проф. др Љилана Суботић (Нови Сад), проф. др Ольга Ивановна Трофимкина (Санкт-Петербург),
проф. др Божо Ћорић (Београд)

ГЛАВНИ И ОДГОВОРНИ УРЕДНИК

проф. др Радоје Симић

СЕКРЕТАР РЕДАКЦИЈЕ

Др Михаило Шћепановић

ТЕХНИЧКО УРЕЂЕЊЕ

Милан Крсмановић

ПРЕВОДИ РЕЗИМЕА НА ЕНГЛЕСКИ ЈЕЗИК

Сергеј Мацура

РЕЦЕНЗЕНТИ

проф. др Милош Ковачевић, проф. др Божо Ћорић, проф. др Радоје Симић,
проф. др Радмило Маројевић, проф. др Милорад Дешић, проф. др Првослав Радић,
др Смиљка Стојановић, др Стана Ристић, проф. др Срето Танасић, проф. др Веран Станојевић,
проф. др Милан Стакић, проф. др Јелена Јовановић Симић, проф. др Рајна Драгићевић

САВЕТ

проф. др Срето Танасић (Београд–Ниш), проф. др Владислава Ружић (Нови Сад),
проф. др Милан Стакић (Београд)

Већина радова домаћих стручњака израђена је у оквиру научних пројеката које финансирају министарства Србије, Црне Горе и Републике Српске

Компјутерска припрема и штампа: „ЧИГОЈА ШТАМПА“

КЊИГА О НАЈСТАРИЈИМ ЋИРИЛСКИМ НАТПИСИМА
(Бранкица Чигоја, *Најстарији српски ћирилски натписи*,
XI–XV век (графија, ортографија и језик), Београд,
2014, 275 стр.)¹

Професор Бранкица Чигоја (1956–2014) срећно је изабрала централну тему свога бављења српским језичким старинама. – Натписима у камену код нас су се раније занимали и други аутори.² Први од њих био је Вук Стеф. Карацић, и иначе пионир у давању запажања о српском књижевном и писаном језику у средњем веку. Како проф. Чигоја подсећа, он је још у Даници за 1826. годину у *Почетку описанија српски намастира* представио натпис о смрти деспота Стефана Лазаревића. Збирка натписа нашла се поред знатније колекције записа у монументалној едицији Љубомира Стојановића, *Стари српски записи и натписи*, која је изишла у шест књига (1902–1926).³ На натписима се у довољној мери задржао Петар Ђорђевић у својој чувеној књизи *Историја српске ћирилице* (1971). Нешто касније Гордана Томовић се позабавила морфолошком страном натписа на читавом Балкану, где је и српски материјал сагледан у ширем контексту, мада је тежиште равномерно распоређено на целини. То је магистарски рад одбрањен 1972, а штампан 1974. године, под насловом *Морфологија ћириличких натписа на Балкану*. Заједно с тзв. стећцима (XII–XVI век) и њихови натписи, уколико их има, привлачили су у више наврата пажњу стручњака различитих профила, и још је привлаче. – Пре проф. Бранкице Чигоја, међутим, нико од филолога није сагледао на једном месту српске камене натписе на укупности српског језичког простора, од најстаријих

¹ Прилог је прочитан на представљању књиге проф. Бранкице Чигоја у Коларцу, 3. децембра 2015. године.

² О натписима уопште и напосе о онима у камену в. Ђорђе Трифуновић, *Азбучник српских средњовековних појмова*. Друго, допуњено издање, Београд, 1990, 179–191.

³ Репринт у Београду 1982–1988, приредили Сима Ђирковић и Луција Цернић.

времена до успона Србије у доба Немањића (XI–XIII век). Она им је прва посветила искључиву и дужну пажњу. А они је, ту нема дилеме, заслужују у пуној мери. С једне стране, натписи у камену стоје у времену када једва да има сачуваних српских књига, а стоје, с друге стране, задржавајући истакнуто место, и онда када су и књиге сачуване и када је књижевна продукција узрасла до неслућеног обима, јединственог у јужнословенском свету XIV и XV века. Натписи ће, разуме се, наставити свој живот и касније, у новој домовини српских патријарха, на северу.⁴

Израз „споменик” који употребљавамо за све писане сведоке прошлости забележене на различитим материјалима, без сумње највише одговара натписима у камену, али се преноси и на друге писане остатке, следећи семантичку пуноћу латинског *monumentum* (нпр. *Monumenta serbica*). У Вуковим српским рјечницима нема ове речи; постоји само „спомѣн” и одговарајући хипокористик „спомѣнак”. Ту реч, међутим, користе и Вук и Даничић у својим списима, како показује *Рјечник ЈАЗУ* – први описујући српске „намастире” („остаци и споменици старе српске силе”), други превodeћи *Стари зајем* („А Јаков мјетну споменик ... споменик од камена”, I Мојс. 35.14) али и као филолошки термин („писани споменици”).⁵ Данас осим уметничког и фунерарног значења (1. архитектура и вајарство; 3. гробни белег), споменик се тумачи као „материјални остатак из давних времена који служи као документ за познавање материјалног и културног живота онога времена” (2), при том – ако је само с документарном вредношћу, то је историјски споменик, с уметничком вредноћу – књижевни споменик.⁶

Свака од порука петрифицираних у камену је свечана, по општим одликама јесте типска, али носи и своје посебности, а понекад и лични печат, зато што је у начелу уникатна, као вербално сведочанство једног догађаја у најширем смислу речи, нечега што заслужује да остане трајно документовано у времену када је писменост углавном, мада не и увек, доступна мањем броју људи.

Ево једног примера, према савременој, донекле поједностављеној транскрипцији: † Ва име Оца и Сина и Светаго Духа и светије Богородице и светих и врховњих апостол, ја, милостију Божијов, јепископ зетскиј Неофит, саздах храм сиј, ва област светаго Михаила, ва дни богочастиваго и Богом државнаго и светороднаго господина краља Стефана Уроша, сина првовенчанаго краља

⁴ Нпр. уз гробна места патријарха Арсенија III Чарнојевића и Арсенија IV Јовановића у манастиру Крушедолу (XVIII в.).

⁵ *Рјечник хрватскога или српскога језика*, XVI, Zagreb, JAZU, 1956, 53–54.

⁶ В. *Речник српскога језика*, Нови Сад, Матица српска, 2007, 1257; *Речник српскохрватскога књижевног језика*, V, Нови Сад, Матица српска, 1973, 938.

Стефана, внука светаго Симеона Немање, ва лето 67[7]7 (= 1269), индиктион 12 (ктиторски натпис зетског епископа Неофита, Бока Которска).⁷

Ако погледамо по словенском свету, видећемо да се проучавању натписа врло озбиљно и систематски приступило, али за филологе је ту и било довољно материјала јер су, очито, археолози пре тога обавили значајан посао. Има се утисак да у нашој средини није довољно урађено на теренском проучавању словенског (тј. српског) раног средњег века – ако упоредимо наш материјал с другима. На нашем простору су, наиме, само регистровани трагови постојања глагољских натписа на керамичким посудама и опеци (X–XI в.).⁸ Зрели средњи век, пак, оставља сасвим другачији утисак.

Књигом проф. Бранкице Чигоја обухваћено је, за прве векове, јединственом научноистраживачком методологијом, двадесет натписа, међу којима је приближно једнак број надгробних и ктиторских. Из XI века је само Темнићки натпис – и ту је најосетливији недостатак наше средине⁹ – а немали број је споменика из XII и XIII века. Натписи се природно групишу у три географске целине: источну или слободније названу „рашку” (почев од Ладова ктиторског натписа код Петровца на Млави, преко Темнићког натписа из околине Варварина и студеничких натписа, до Немањина ктиторског натписа из Ђурђевић Ступова код Новог Пазара); затим југозападну групу или „зетско-хумску” (од Мирославјева ктиторског натписа у Бијелом Пољу, преко Морачких натписа до Грдова и других натписа у околини Требиња, Стоца и Љубушког); западну групу представљају босанско-приморски натписи (од Зенице и Високог до Омиша и Брача). То је важно, синтетичко заокруживање српског корпуса у оквиру јединствене књиге, као што је, једнако важно, својевремено заокруживање српског дипломатичког корпуса које је први учинио Франц Миклошич издајући *Споменике српске* (1858). На то су се, потом, ослањали сви потоњи истраживачи, међу којима вреди посебно издвојити Стојана Новаковића са својим *Законским споменицима српских држава средњег века* (1912). Исто тако би било важно дефинисати и приказати остатак српског рукописног кор-

⁷ Бранкица Чигоја, *Најстарији српски ћирилски натписи*, 74. За начела транскрипције в. Вера Јерковић, *О транскрипцији српскословенских текстова, Предавања из историје језика*, Нови Сад, 2004, 70–86; Петар Ђорђић, *Историја српске ћирилице. Палеографско-филолошки прилози*, Београд 1971, 204–216.

⁸ Најпознатији је пример из Чечана, а из нешто каснијег времена потиче и натпис из Ко-навала (XI в.).

⁹ У суседној, бугарској епиграфци су, с друге стране, познати прабугарски (тј. старотурск-кѝ) рунски натписи, затим грчки натписи (IX и X в.), и на крају словенски глагољски и ћирилски натписи из тзв. Прве бугарске државе. Нпр. глагољски натписи у Округлој цркви (IX–X в.), Добручански ћирилски натпис (943), Самуилов натпис (993), Мостичев натпис (X в.), Битољски натпис Јована Владислава (1015/1016), и даље престајемо бројати; Бугари ту, наравно, рачунају и наш, Темнићки натпис (в. Иван Добрев, Казимир Попконстантинов, *Епиграфика старобугарска, Кирило-методиевска енциклопедија*, том I, Софија, 1985, 669, 671).

пуса у временима пре продора рускословенског језика. На крају, у данашњем времену, али сада већ увелико с поремећеним стањем на терену, било би од изузетне важности правилно сагледати и адекватно представити српски дијалекатски корпус, пре свега у виду једног дијалектолошког атласа. Сваки од ових сегмената представља огромно поље рада, и докле год постоје истраживања с новим резултатима на терену, не могу се сматрати завршеним.

У првом периоду након диференцирања српске писмености значај епиграфског наслеђа свакако је посебан јер он употпуњује фрагментисану слику и у начелу, пружа могућност за увид у нешто старије стање од раширеног, рукописно посведоченог. Јесу то краће, лапидарне форме с немного језичког материјала, али оне су присутне и тамо где, стицајем историјских прилика, немамо сачуване рукописе. Писмо и језик натписа због клесарских предлогака, традиције и специјалне намене могу чувати извесну патину, тј. унеколико каснити за рукописима. Драгоцено је сведочанство Хумачке плоче о присуству развијеног ћирилског „ћерв” у тексту с појединим глагољским словима, јер је појава овог слова, како оправдано тврди Петар Ђорђић, доња граница за праћење српске ћирилице.¹⁰ Стаavimo ли ово наспрам ћирилског поменика у Синајском служабнику (одломак Синајског еухологија) са задржаним глагољским ћервом који је настао на прелазу XI–XII век,¹¹ долазимо до приближног времена обликовања овог слова у српској средини. Иако клесари долазе из малобројних мајсторских радионица које се, по запажању проф. Чигоја, могу довести у ширу везу с писарским радионицама или барем традицијама, натписи у камену се због подразумеване статичности везују за одређени, ужи географски простор,¹² што је за рукописе, као покретна добра, то ретко када могуће. Владајућа ортографија или језичке црте нису увек довољни за процену. Дobar пример представља Мирослављево јеванђеље чији настанак се везује за различита средишта, иако се зна да је његов предлогак директно потекао с призренско-јужноморавског терена.¹³

Посебан квалитет књиге представља прегледност анализираног материјала и сваки истраживач који хоће да се упуту у одабрани период то може учинити с лакоћом, јер ту постоји образац који се поштује приликом представљања сваког споменика. Они се нижу хронолошки и за сваки је посебно дата историја налажења, опис, датовање, фотографија и издање текста. Дата је, потом, свеопшта палеографска анализа, палеографска таблица, ортографски преглед, фонетска анализа, лична имена у светлости њихове фонетске

¹⁰ Петар Ђорђић, *Историја српске ћирилице*, 64.

¹¹ Петар Ђорђић, *Историја српске ћирилице*, 71.

¹² Ако и дође до њихова измештања (нпр. да би се узидали у млађу грађевину), оно не бива на велику даљину.

¹³ Ст. М. Куљбакин, *Палеографска и језичка испитивања о Мирослављевом јеванђељу*, Сремски Карловци, 1925, 102–103, 112.

адаптације – ако су странага порекла, и с аспекта творбе композита – ако су домаћег порекла, морфолошка анализа, основна синтаксичка анализа падежног система и засведочене формулаичности, с пресеком целокупног стања. Као какав уџбеник српског језика за одабран жанровски маркиран сегмент старе српске писмености. Када бисмо имали више оваквих синтеза, разуме се на знатно обимнијем и разноврснијем материјалу, лако бисмо саставили ваљану историју српскога језика у дубљој прошлости, и књижевног и народног. И опет, овде захваћен корпус би, без сумње, барем за прва столећа, у навођењу грађе заузимао посебно место.

Синтеза овога типа изостала је у другом делу књиге који је посвећен натписима из XIV и XV века. Тамо су истим редом, углавном закључно с морфолошком анализом, али на појединачном плану обрађени ктиторски натпис госпође Данице из Љуботена (1337), надгробни натпис Марије Велиславе из околине Скопља (1373), оба писана српском редакцијом, дечански натписи (надгробни монаха Јефрема из 1378, Иваниша Алтомановића из 1389, Марине Витославе из 1374. и мајсторски натпис фра Вите Которанина из 1335. године), надгробни натпис Вигња Милошевића из околине Мостара (1404) и споменик на месту смрти деспота Стефана Лазаревића код Младеновца (1427). Споменици се не нижу хронолошким редом, постоје и појединачне разлике у обради, али преглед сваког од њих садржи обиље занимљивих и вредних података.

Књига се окончава општим освртом на приказану грађу којим се издвајају сви важнији закључци и значајнија запажања. Зетско-хумско подручје је споменички најпродуктивније, а споменике из Србије одликују различити правописи. На плану палеографије размотрена је дистрибуција калиграфских и некалиграфских црта на подлози различитих типова ћирилице, од уставне до брзописне. Ортографски пресек је показао реално стање на терену са свим значајнијим менама у обухваћеном периоду. Ту је и општа посведоченост кључних раноштокавских иновација у фонетском систему. У погледу морфологије издвојили су се придеви и заменице најдоследнијим изменама у парадигматском склопу. У укупној језичкој слици доминирају именице, следе их придеви, а затим и глаголи и заменице. Проф. Чигоја на основу тога закључује да је „у стилском погледу превладао експресиван израз, нарочито у ктиторским натписима, а у мањој мери у надгробним натписима”. Књигу пре библиографског прегледа затвара занимљив и прегледан фреквенцијски речник.

У борби с временом проф. Бранкица Чигоја је успела да засводи главно поље своје научне делатности. Књига је добила заокружен и логичан свршетак. Али, као што је и сама јасно сагледавала, ту истраживањима није крај. Остали су, наравно, бројни споменици из XIV–XV века, али и споменици из потоњих векова. Остали су и они које очекујемо да једнога дана ископају и предају

на увид јавности археолози медиевисти. А онда, с једном широм синтезом очекујемо истраживача који ће у некој од деценија пред нама изградити монографију о свим српским натписима у камену, ослањајући се у великој мери на студиозни и животни рад проф. Бранкице Чигоја.

Степена истражености старих натписа, као и места појединца у њихову истраживању била је дубоко свесна и проф. Чигоја. Наводимо њене речи које су отвориле књигу: „Тема овде изложена нимало није непозната нашој науци, нити је тачно тврђење које се олако изриче или преузима од одређених научних ауторитета да је непозната, слабо истражена, те да јој је потребан интердисциплинаран приступ.” И на крају – речи Јована Цвијића којима проф. Чигоја завршава свој уводник: „Сваки научни радник полази од метода и резултата које су други стварали. Сви се ми пењемо једни на раменима других. И људи великих резултата мали су фактори у огромном научном развоју...”

Виктор Савић